

Костенко О.М.,

завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою

Інституту держави і права

ім. В.М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор

ПРИНЦИП СОЦІАЛЬНОГО НАТУРАЛІЗМУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ І КРИМІНОЛОГІЇ

Наука, - в тому числі і юридична, - це діяльність, спрямована на здобуття нових знань про певні явища за допомогою спеціально пристосованих для цього методів. Без використання таких методів неможливе саме наукове пізнання: немає методу – немає і науки. Більше того, очевидно, існує наступна залежність: який метод, така й наука.

З цього і слід виходити, на нашу думку, при визначенні ролі методології в розвитку юридичної науки. Дослідивши методи, які використовуються сьогодні у вітчизняній юридичній науці і кримінології, можна досить точно визначити можливості цих наук.

При найближчому розгляді можна побачити, що наша юридична наука, так само як і кримінологія, знаходиться в кризовому стані, викликаному кризою їх методології. Вони до сих пір несуть на собі „родимі плями” (користуючись метафорою К.Маркса) марксистсько-ленінського вчення про так званій „діалектичний метод” наукового пізнання. Про це свідчить той факт, що в більшості наукових праць з юриспруденції і кримінології, і особливо в дисертаційних дослідженнях, зазначається, що їх автори застосовують саме „діалектичний метод”. Але насправді, як правило, - це декларація, бо автор не використовує у своїй роботі ніякого наукового методу. А це означає, що така робота не є науковим дослідженням, бо без використання методу вона може бути лише викладом власних суб’єктивних, а саме: волюнтаристських і утопічних, оцінок тих чи інших правових явищ або компіляцією чужих праць. В зв’язку з цим, сучасні публікації часто носять характер своєрідної “юридичної алхімії”.

Отже, згадування сучасними авторами “діалектичного методу” – це часто данина марксистсько-ленінським традиціям.

А які ж можливості цього методу насправді? З нашої точки зору, діалектика не є самодостатнім методом наукового дослідження, а є лише засобом дослідження, який використовується правильно чи неправильно залежно від того принципу дослідження, яким керується дослідник: тобто, діалектика як метод – це, образно кажучи, палиця з двома кінцями.

Діалектичний метод “робить” те, на що скеровує його принцип, вибраний для наукового дослідження. Зокрема в марксизмі-ленінізмі „діалектичний метод” “робив” те, на що його скеровував принцип матеріалізму, а в гегелівській філософії – те, на що його скеровував принцип ідеалізму.

Отже, в методології науки, в т.ч. і юридичної, вирішальну роль відіграє не засіб пізнання, одним з яких є діалектика, а принцип пізнання.

Як свідчить історія юриспруденції, найпродуктивнішим для юридичної науки виявився принцип пізнання, що був сформульований у вигляді ідеї **природного права**. На це вказує, зокрема, той факт, що римське право, будучи заснованим на ідеї природного права, до сих пір вражає своєю придатністю і досконалістю. І тут слід зазначити, що видатний правознавець Гуго Гроцій виявив визначальну роль ідеї природного права в доктрині римського права.

Більше того, Гуго Гроцій, розглядаючи історію юриспруденції, доходить висновку, що юриспруденція може бути наукою лише тоді, коли керуватиметься принципом, згідно з яким право “виникає з самої природи”. “Багато хто до цих пір, – писав він, – намагався надати цій галузі (юриспруденції – О.К.) наукову форму, але ніхто не зміг цього зробити, та й по правді кажучи, це й неможливо було здійснити інакше як ... відокремивши те, що виникло внаслідок установлення, від того, що виникає з самої природи”¹ Ця ідея Гуго Гроція є особливо актуальною для вітчизняної юридичної науки, яка має гостру потребу в новій методології. Але не лише для юридичної науки, а й для кримінології.

Виходячи з цього, на науково-практичній конференції “Правова система України: теорія і практика”, яка відбулася 7-8 жовтня 1993 року в м. Києві, нами було запропоновано нову методологічну основу для вітчизняної юридичної науки і кримінології – принцип натуралізму, який пізніше і дістав назву “**принцип соціального натуралізму**”. Подальші дослідження підтвердили плідність цього принципу. Згідно з принципом соціального натуралізму усі соціальні явища, в т.ч. і право, і злочинність, не можна розглядати за межами дії законів Природи, а, навпаки, їх треба розглядати як такі, що є не менш природними, ніж явища фізичні і біологічні, а більш природними, бо вони є вищою формою розвитку Природи.

Принцип соціального натуралізму виводиться із постулату, що Природа – це те, що породжує усе суще і дає йому закони. Тому соціальні явища є теж **природними**, як і фізичні чи біологічні, але відрізняються від них тим, що вони є вищою формою розвитку фізичних і біологічних явищ.

Отже, Природа – є вищим законодавцем для усього сущого, в тому числі для людини і суспільства. Воля і свідомість людини – це механізми, що утворилися в неї для того, щоб вона могла жити за законами Матері-Природи. Завдяки волі і свідомості людина може не порушувати або порушувати закони природи, але не може їх скасувати чи змінювати. Як казав Томас Джефферсон, – один із ідеологів правової культури США, – “законодавець, що вводить закони, які суперечать законам природи... злочинний”²

Значення принципу соціального натуралізму для юридичної науки і кримінології полягає в тому, що він дозволяє уникнути волюнтаризму і утопізму, які є тією методологічною вадою, що приводить дослідників до антинаукових або псевдонаукових результатів, котрі видаються за результати юридичної науки чи кримінології.

Принцип соціального натуралізму відкриває нові можливості у розв’язанні актуальних проблем юридичної науки і кримінології, а також соціальної практики взагалі.

Зокрема, відповідно до принципу соціального натуралізму відома ідея “буття людей визначає їх свідомість” не може використовуватися в соціальній практиці, бо вона не дає відповіді на питання, а чим же визначається буття людей. Історичний досвід побудови соціалізму в СРСР показав, що зазначена ідея відкриває шлях до волюнтаризму і утопізму у творенні буття людей. Якщо визначальним визнається “буття”, то його слід створювати таким, як того хочеться певній політичній партії, чи її вождю, чи, навіть, цілому народу, зараженому волюнтаризмом і утопізмом.

Саме на цій основі зародився і практикувався певний час на теренах колишнього СРСР принцип “Залізною рукою заженемо людство у щастя!”

Взагалі, основою будь-якого тоталітарного режиму є маніпуляція людським буттям, здійснювана різними організаторами соціальної практики, ураженими волюнтаризмом і утопізмом.

Вказуючи на те, що ідея “буття людей визначає їх свідомість” відкриває шлях до волюнтаризму і утопізму, принцип соціального натуралізму допомагає визначити правдиве

начало соціальної практики. Згідно з цим принципом таким началом є соціальна культура людей. **Саме соціальна культура людей визначає і їх буття, і їх волю та свідомість.** Отже, лише вона має бути основою соціальної практики. І ось чому.

Відповідно до принципу соціального натуралізму прогресивною може бути лише та соціальна практика людей, яка найкращим чином **узгоджується** із природними законами життя людей в суспільстві. А мірою узгодженості волі і свідомості людей із цими законами і є їх соціальна культура. Очевидно існує наступна закономірність: життя людей визначається їх культурою. Яка соціальна культура людей, така і їх соціальна практика. В цьому можна пересвідчитись, порівнявши, наприклад, соціальну культуру людей в Україні і в інших європейських країнах.

З нашої точки зору, можна також стверджувати, що усі проблеми, котрі існують в українському суспільстві, в т.ч. і юридичні, і криминологічні, визначаються саме станом соціальної культури людей в Україні. Тому змінитися життя людей в Україні на краще не може інакше, як в результаті зміни їх соціальної культури, що включає в себе економічну, політичну, правову, моральну та інші види культури.

Від цього залежить також, чи зможе Україна інтегруватися в сім'ю європейських держав. Відомо, що епоха Просвітництва принесла в Європу ідею „царства розуму”, тому що розум є засобом пізнання законів Матері-Природи, якими мають керуватися люди у своєму житті. З допомогою цієї ідеї європейські народи позбавилися середньовічного обскурантизму, котрий проявляється у вигляді свавілля і ілюзій, що є коренем усіляких соціальних негараздів.

Узгодження життя європейських народів із законами Матері-Природи завдяки просвітницькій ідеї “царства розуму” і сформувало нову соціальну культуру, яка не лише сприяла розвитку цих народів, а й стала, на нашу думку, передумовою інтеграційних процесів у Європі. І це тому, що закони Матері-Природи є універсальним інтегратором, тобто фактором, який є “спільним знаменником” життя усіх народів і в усі часи. Зокрема, таку роль відіграють закони природного права, на основі яких відбувається інтеграція правових систем країн Європи.

В зв'язку з цим слід вказати на наступну проблему, що постає перед Україною. На наш погляд, сьогодні в Європі, з одного боку, і в Україні, з другого, переоцінюється роль процесу європеїзації українського законодавства для інтеграції і недооцінюється роль процесу європеїзації соціальної, в т.ч. і правової, культури громадян України.

В забезпеченні соціального порядку, що включає в себе і правопорядок, правова культура громадян відіграє, на нашу думку, вирішальну роль. Без неї закони не діють зовсім, або використовуються для різноманітних зловживань.

В усякому випадку без європеїзації правової культури громадян України сама по собі європеїзація українського законодавства може мати лише “паперові” наслідки. В той же час, сучасні концепції європейської інтеграції не враховують існування такого феномену **як європейська правова культура громадян.** Саме завдяки їй норми європейського права лише і можуть приводитися в дію, а не залишатися “на папері”. Цей висновок впливає з так званої “культурно-правової концепції забезпечення соціального порядку”³. Згідно з цією концепцією правову державу не можна побудувати лише завдяки політичній волі зверху. Її можуть природним чином утворити так звані “правові громадяни”, тобто громадяни з належною правовою культурою. А хіба “правова Європа” може утворитися іншим чином? Будь-які “технології” розбудови правової Європи без участі в цьому громадян з належною правовою культурою – це волонтаризм і утопізм. Для участі в цій розбудові громадяни України повинні мати належну правову культуру. Проте сьогоднішній стан суспільного життя в Україні свідчить

про те, що наші громадян поки що залишаються заручниками комплексу сваволі та ілюзій, тобто свободи, не обмеженої соціальною, в т.ч. правовою, культурою.

Саме тому слід зазначити, що розвиток в Україні європейської юридичної освіти може мати значення лише за умови, що він поєднуватиметься з розвитком у громадян України європейської правової культури. Без такого поєднання інтеграція України в європейську спільноту неможлива.

На якій же основі стає можливою “правова Європа”, тобто інтеграція національних правових систем європейських країн і правових культур їх громадян в європейську правову культуру?

Відповідно до принципу соціального натуралізму це має бути ідеологія природного права. Відомий французький вчений – соціолог Е.Дюркгейм досить переконливо визначив роль цієї ідеології в юридичній освіті і правовій культурі. Розкриваючи її значення для студентів-правознавців, він писав: “...Найкращі уми визнають сьогодні необхідність для студента-правознавця не обмежуватися тлумаченням юридичних текстів. Якщо насправді він проводить весь свій час у коментуванні текстів, і тому стосовно кожного закону його єдина турбота – намагатися вгадати, яким міг бути намір законодавця, у нього з’являється звичка бачити у волі законодавця єдине джерело права. А це означає приймати букву за дух, видимість – за реальність. Право утворюється в глибинах суспільства, а законодавець лише освячує процес, який здійснюється без нього”⁴ Тому студентів-правознавцю, що вивчає європейське право, так само як і тому, що вивчає національне право, треба пізнати закони природного права, аби у їхньому світлі навчитися правильно застосовувати чинні норми, які він вивчає. Інакше кажучи, студент-правознавець має пізнати “природні корені” норм європейського права. “Тоді, - як зазначає Е. Дюркгейм, - він уже не буде бачити в юридичних формулах щось на кшталт таємничих висловів оракула, смисл яких він повинен відчути, він зможе зрозуміти значення цих формул не за наміром певної людини чи асамблеї, а згідно з самою природою реальності”⁵

Отже, основоположним принципом європейської юридичної освіти, як і національної освіти, має бути принцип соціального натуралізму, що проявляється зокрема в ідеї природного права.

Саме така європейська юридична освіта є одним із найважливіших факторів формування європейської правової культури у громадян європейських країн і зокрема України. Зазначаючи, що в сучасному світі не визнається жодний володар, крім громадської думки, Е. Дюркгейм також писав: “Щоб цей володар не став нерозумним деспотом, слід його просвіщати, а як це зробити, якщо не з допомогою науки?”⁶

Таким чином, інтеграційною основою європейської правової культури громадян слід, на нашу думку, визнати ідею природного права як одну із форм принципу соціального натуралізму.

Принцип соціального натуралізму – це “ключ”, що дає можливість по-новому вирішувати й інші проблеми, що постають в юридичній науці та кримінології. Зокрема, це проявляється в наступних тезах:

1. Відповідно до принципу соціального натуралізму, право можна визначити як інститут забезпечення соціального порядку, заснований на законах природи, яким надана форма законодавства чи інших нормативно-правових актів.

2. Найдосконалішим є те законодавство і ті нормативно-правові акти, які найповніше відображають закони природи і, зокрема, закони природного права.

3. Виходячи з цього, будь-яке правопорушення, в тому числі і злочин, - це порушення законів природи, яким надана форма законодавства чи інших нормативно-правових актів.

4. Будь-яке порушення законів природи є проявом сваволі, а це значить, що будь-яке правопорушення, в тому числі і злочин, слід розглядати як прояв людської сваволі.

5. Злочинець – це особа, в якій воля знаходиться в стані сваволі, а свідомість в стані ілюзій, утворюючи так званий **комплекс сваволі і ілюзій**, що проявився у вигляді вчинення злочину. Це саме визначення стосується і будь-якого правопорушника, тобто особи, що вчиняє конституційне, адміністративне, цивільне чи будь-яке інше правопорушення.

6. Зважаючи на те, що міру узгодженості волі людини із законами природи можна визначити як **культуру людини**, слід зробити наступний висновок: найефективнішим засобом протидії людській сваволі, яка проявляється у вигляді правопорушень і, зокрема, злочинів є культура людей, в тому числі соціальна культура громадян, яка включає в себе і правову культуру громадян. Це дає підстави для створення **культурно-правової концепції забезпечення соціального порядку**.

7. Основою правової держави і правопорядку слід визнати правову культуру громадян.

8. Справедливість, – виходячи з принципу соціального натуралізму, – можна визначити як відповідність проявів волі людей законам природи і, зокрема, законам природного права.

9. Правова поведінка людей визначається їх правовою культурою, а не законодавством чи іншими нормативно – правовими актами. Законодавство й інші нормативно-правові акти є лише засобами для: а) визначення, яка поведінка є правовою і яка неправовою; і б) соціального реагування на правову і неправову поведінку людей.

10. Так званий принцип “верховенства права” як норму суспільного життя можна забезпечити лише при належній правовій культурі громадян.

11. Закони в будь-якому суспільстві “працюють” так, як до цього їх скеровує соціальна культура громадян.

12. Свобода людини в суспільстві – це незалежність її від будь-чєї сваволі, завдяки чому вона має можливість жити за законами природи.

13. Безпека людини в суспільстві – це захищеність її свободи від будь-яких проявів людської сваволі.

14. Гуманізм в кримінальному праві полягає у врахуванні природи людини при вирішенні тих чи інших правових проблем, а не в безмежному пом’якшенні покарання.

15. Критерієм істини в юридичній науці та кримінології має визнаватися не правова практика, а природні закони соціального життя людей.

16. Прогрес права як засобу забезпечення соціального порядку є неможливим без пізнання законів природного права. Тому науковцям слід було б найперше розробляти своєрідний **Кодекс законів природного права**, основу якого заклали своїми працями ще творці римського права.

Принцип соціального натуралізму може бути плідним при вирішенні також ряду інших проблем юриспруденції, кримінології і соціальної практики.

¹ Гроций Г. О праве войны и мира. – М., 1956. – С.52.

² Энциклопедия афоризмов. – М., 2000. – С.190.

³ Див.: Костенко О.М. Культура і закон // Правова держава. 1998. – Вип. 9. – С.130–136; Костенко О.М. Розвиток кримінального права в незалежній Україні // Державотворення і право творення в Україні. – К., 2001. – С.574–576; Костенко О.М. Принцип соціального натуралізму в правознавстві // Часопис Київського університету права. – № 1. – 2001. – С.19–21.

⁴ Дюркгейм Э. Соціологія. – М., 1995. – С.196

⁵ Там само. – С. 197.

⁶ Там само.